

Hârizmşah Muhammed'in siyasi ve askeri faaliyetleri örneğinden *Târîh-i Elfi* değerlendirmesi

Nilgün DALKESEN¹

APA: Dalkesen, N. (2019). Hârizmşah Muhammed'in siyasi ve askeri faaliyetleri örneğinden *Târîh-i Elfi* değerlendirmesi. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (14), 361-372. DOI: 10.29000/rumelide.541036

Öz

Târîh-i Elfi, Bâbü İmparatorluğu'nun üçüncü hükümdarı olan Ekber Şah'ın emri ile Hicri bininci yıl anısına yazdırıldı. Bu eserin, İslam dünyasından uzakta Hindistan'da yazılması, onu pek çok açıdan diğer tarihsel kaynaklardan farklı kılmaktadır. *Târîh-i Elfi*, Bâbürlülerin kendi Turanî ve İslam kültürlerini, Hint kültürüne ve dinine yaklaştırma politikalarından derinden etkilenmiştir. Nitekim bu eserde, bazı tarihi olaylara farklı bir yaklaşım getirilmekte, İslam dünyasında yazılan kaynaklarda bahsedilmeyen pek çok bilgi ve/veya rivayete yer verilmekte ve olaylar bir bütünlük içinde ele alınmaktadır. Yukarıda bahsedilen özellikleri, *Târîh-i Elfi*'yi İslam ve Türk-Moğol tarihi çalışmaları için çok önemli bir kaynak eser yapmaktadır. Ancak, şimdiye kadar, sosyal bilimcilerin dikkatini yeterince çekmemiştir. Bu çalışmada, *Târîh-i Elfi*'nin öneminin ve özelliklerinin daha iyi anlaşılması için, önce eserin yazıldığı ortam ve eseri yazarlar hakkında bilgi verilecektir. Daha sonra, Hârizmşah Muhammed'in Abbâsî Halifesi En-Nâsır ve Cengiz Han ile olan ilişkileri *Târîh-i Elfi*'nin pek çok tarihsel olaya nasıl farklı yaklaşımlar getirdiği ve ne denli detaylı bilgilere yer verdiğini göstermek amacı ile incelenecektir. Bu inceleme, belli başlı tarihsel kaynakların bu konu hakkında verdiği bilgiler karşılaştırılarak yapılacaktır.

Anahtar kelimeler: *Târîh-i Elfi*, Ekber Şah, Hârizmşah Muhammed, Mahmud Yalavaç, Bâbü İmparatorluğu.

Târîh-i Elfi assessment from the example of Hârizmşah Muhammad's political and military activities

Abstract

Tarikh-i Alfî was written by the order of Akbar Shah for the 1000th year of the Hegira Calendar. Being written far away from the Islamic World, in India, made this book different from the other historical sources. *Tarikh-i Alfî* was influenced deeply from the Baburids' politics which tried to bring their Turanî and Islamic culture to the Indian culture and religion. In fact, *Tarikh-i Alfî* brings different approach to some events, gives many information and/or stories which are not mentioned in other sources. The above mentioned qualities of *Tarikh-i Alfî*, make it an important source for the Islamic and Turco-Mongol history studies. In this work, in order to appreciate the importance and qualities of *Tarikh-i Alfî*, first an introduction on the context of the book and its authors will be made. Later, Khwarmshah Muhammad's relations with the Abbâsîd Khalifa el- Nâsir and Chinggis Khan will be examined in order to show how *Tarikh-i Alfî* brought different approaches to the historical events

¹ Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü (İstanbul, Türkiye), dalkesen2014@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3354-2573 [Makale kayıt tarihi: 08.02.2019-kabul tarihi: 15.03.2019; DOI: 10.29000/rumelide.541036]

and how it gave very detailed and so far unmentioned information about them. In order to achieve this, a comparison with other sources that write on these issues will be made.

Key words: *Tarikh-i Alfi*, Akbar Shah, Kharzmshah Muhammad, Mahmud Yalavach, Baburid (Mughal) Empire.

Giriş

Bâbü İmparatorluğu'nun üçüncü hükümdarı olan Ekber Şah (1556–1605), hicri bininci yıl anısına, yedi kişiden oluşan bir komisyona *Târîh-i Elfi* (Bin Yılın Tarihi) adlı bir eser yazdırdı. *Târîh-i Elfi*, Hz. Muhammed'in hicretinden, 1600 yılına kadar hüküm süren İslam devletlerinin tarihini kapsamaktadır. *Târîh-i Elfi*, tarihsel olayları bütüncül bir şekilde ele alan, pek çok konuda tarafsız bir yaklaşım sergileyen 5929 sayfalık çok hacimli bir eser² olmasına rağmen, Türk-Moğol tarihi çalışan Türk ve batılı tarihçiler tarafından pek rağbet görmemiştir. Bu çalışmada, *Târîh-i Elfi*'nin yazarları, yazıldığı ortamın sosyo-kültürel ve ideolojik yapısı hakkında bilgi verilecektir. Ayrıca bu eserin neden Türk-Moğol tarihi açısından önemli olduğu sorusuna cevap verebilmek amacı ile Hârizmşah Muhammed'in Abbâsî Halifeliğine ve Moğollara karşı izlediği politikalar incelenecektir. Bu amaçla, *Târîh-i Elfi*'de verilen bilgiler diğer tarihsel kaynaklar ile karşılaştırılarak, *Târîh-i Elfi*'nin farkı, özgünlüğü ve dolayısı ile Türk-Moğol tarihi çalışmaları açısından önemi ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Bâbürlü sarayında siyasi ve sosyo-kültürel ortam

16. yüzyıl ortalarından itibaren İslam dünyası Osmanlı, Safevî, Özbek ve Bâbü olmak üzere dört bölgesel imparatorluğa bölünmüş, bunların arasında, bazı geçici istisnalarla kesin ve kalıcı sınırlar oluşmuştu. (Fleisher, 1996: 285). Bu imparatorlukların hepsi Müslüman ve Türk veya Türk-Moğol idiler ve meşruiyetlerini İslâmî ve Türk-Moğol kültürel değerlerine göre şekillendirmişlerdi (Togan, 1970:100-150). Timur hanedanlığının vârisi olan Bâbürlüler Sünnî fakat düşmanları olan Sünnî Özbek hanedanlığına karşı, Şîî Safevî Devleti ile ittifak kurdular. Hatta ülkesinin hâkimiyetini kaybederek, Safevî Şah Tahmasb'a sığınan Bâbü'ün oğlu Hümâyün, burada on dört yıl kaldıktan sonra, Şah Tahmasb'ın yardımı ile düşmanlarını mağlup ederek ülkesini tekrar ele geçirdi (Hodgson,1974: 62-65). Ancak, Bâbürlülerin siyasi ve ideolojik yapılanmalarında hiçbir din resmî olarak ön plana çıkartılmamıştır çünkü onların hâkimiyet kurduğu Hindistan alt kıtasında sosyal ve kültürel şartlar tamamen farklı idi ve onlarda bu şartlara uygun politikalar geliştirdiler.

Bâbürlüler, çoğunluğu Hindu olan ve *adem-i merkezi* bir siyasi yapıya sahip Hint alt kıtasında merkezi bürokratik bir sistem kurmaya çalıştılar. Bâbü İmparatorluğu'nu bütün Hindistan'ın hâkimi yaparak, merkezi-bürokratik ve güçlü bir yapıya kavuşturan Bâbü'ün torunu, Hümâyün'un oğlu Ekber Şah, *süfî-mistik* bir yaklaşımla İslam inancı ve Hinduizm'i birleştirmek için çaba sarf etti. Bu yeni sistemde, Sünnîlik ve Şîîlik iddiasından ziyade, Hinduizm ile İslam'ı yakınlaştırmak daha büyük bir önem kazandı. Ekber Şah Hindistan'da İmparatorluğunun siyasi ve kültürel yapılanması için ihtiyacı olan ilim, sanat ve zanaat erbabını, tarikat veya mezhebine bakmaksızın sarayına kabul etti ve onlara büyük maddi imkânlar sundu. Böylece, Orta Asya ve Orta Doğu'dan dinî ve/veya siyasi baskılara maruz kalmış pek çok insan Bâbürlü sarayında iş bulmak, servet ve konfora kavuşmak ve daha özgür bir ortamda yaşamak için geldi. Bâbürlülerin dillere destan cömertlikleri Orta Asya'da ve Asya'nın diğer bölgelerindeki pek çok önemli ailenin, yetenekli ve iyi eğitilmiş insanın Hindistan'a gelmesine ve İmparatorluğa katkıda

² *Târîh-i Elfi (Tarih-i Hezar sale-i İslam)* (1382), Cilt I, II,III,IV,V,VI,VII,VIII, ed. Golam Mirza Tabâtabâyî Meccid, Tahran: Şirket-i İntişarat-ı 'Ulumi ve Ferhengi.

bulunmasına sebep oldu (Foltz, 1998: 44-65). Ekber Şah, İrani, Turani, Afgan, başta Rajputlar olmak üzere Hindistan'ın farklı etnik ve dini gruplarına mensup insanlarla bir arada çalıştı (O'hanlon, 2007:889). Çünkü Ekber Şah bu coğrafyada mümkün olduğu kadar çok farklı din ve kültürler arasında uzlaşma ve hoşgörü sağlayarak, herkesi birleştirecek ortak bir kültür oluşturma çabası içindeydi (Hodgson, 1974: 61, 67). Bu amaçla, Evrensel barış (*sulh-i küll*) teorisinin oluşturulmasını sağladı ve bu teoriyi Bâbü Devleti'nin temel ilkesi yaptı (İqtidar Alam Khan, 2001:16-41).

Sulh-i küll "evrensel barış" politikası, Ali Anaoshar'a göre, siyasetin sekülerleşmesinin yolunu açtı (Anooshar, 2014:332). Ekber Şah sülûlîği, Şîlîği, Hinduizmi ve hatta Hıristiyanlığı baskın kılarak, Sünnî İslami monarşiden ve ortodoksiden uzaklaşıp, sadeliğe, mistisizme ve Ortodoks olmayana yönelmiştir (Anooshar, 2014:332). Bunda, çoğunluğu Sünnî olan Turani (Türk-Moğol) emirler ile Ekber Şah arasındaki siyasi görüş ayrılıkları sonucu Ekber Şah'ın Turani emirleri sistemin dışına çıkarmak istemesi de etkili olmuştur (Dale, 2010:275). O, ayrıca İrani Şîlîğe ve Hinduizme yakınlaşarak Sünnî olan Turani emirleri uzaklaştırmaya çalıştı (Anooshar, 2012:247). Onların yerine, Müslüman olmayan yerli halkı yönetici-askeri üst sınıfa dâhil etme politikası, Müslüman ve gayri-Müslim grupları birleştirmeyi amaçlayan eklektik bir dinî-kültürel politika izlemesinde çok etkili oldu (Dale, 2010:276). Bâbürlü sarayına gelen âlimler, düşünce ve görüşlerini kendilerini himaye eden Ekber Şah'ın siyasi ve sosyo-kültürel politikalarını şekillendirmek ve meşruiyet kazandırmaya hizmet edecek şekilde değiştirdiler ve yenilediler (Anooshar, 2014:333-334). Belki de bu yüzden, İqtidar Alam Khan'ın da belirttiği gibi, o zamana kadar Müslümanlar tarafından yönetilen hiçbir ülkenin elit tabakasında Şîler ve Sünnîler bu kadar yakınlık ve dostluk içinde bulunmamışlardı (İqtidar Alam Khan, 2001:30).

Anooshar'a göre, Hindistan'daki devlet adamları uzun zamandır *tarih*in (kronoloji) siyasi ve idari yapının şekillenmesi açısından önemini farkında idiler. *Târîh-i Elfi* de Ekber Şah'ın politikalarını desteklemek amacı ile yazıldı (Ali Anoosahr, 2012:220-254; Anoosahr, 2014: 340-347). Kitabın yazarlarından biri olan Fethullah Şîrâzî (öl.1589), Ekber Şah'ın bu yeni siyasi ve ideolojik görüşlerini destekleyecek şekilde Hindu inancında var olan tenasüh inancının İslam inancında da var olduğunu ispatlamaya çalışmıştır (Anoosahr, 2014:347-349).

Bu kitabı yayına hazırlayan Golâm Mirzâ Tabâtabâyî Mecd ise meseleye farklı bir açıdan bakarak, bu politikaları oluşturulmak istenen yeni bir düzenin parçası olarak değil de, Ekber Şah'ın hür fikirli bir devlet adamı olması ile ilişkilendirmektedir. Tabâtabâyî'ye göre, Bâbürlülerin, Osmanlı veya Safevîler gibi Sünnîlik veya Şîilik konusunda bir taassupları yoktu. Ekber Şah'ın hazırladığı kanunlar ile Hindulardan alınan cizyenin kaldırılmasını, Hindular ve Müslümanların eşit sayılmasını, hayvanlara eziyet veya ineklerin öldürülmesi gibi düzenlemelerin Hindu Brahmani mezhebine göre düzenlenmesini Ekber Şah'ın taassuptan uzak oluşunun somut örnekleri olarak değerlendirmektedir. Ayrıca, Ekber Şah farklı ülkelerden gelen ulemâ sınıfına mensup insanlara kucak açmış ve onları bir arada barış içinde ilmi, edebi ve sanatsal faaliyetlerini devam ettirmeleri için uygun imkânlar sağlamıştır (Tabâtabâyî Mecd, 5-6). Nitekim onun döneminde *Târîh-i Elfi* haricinde siyasi, tarihi ve hukuki konuları ele alan 25 eser yazılmıştır (Tabâtabâyî Mecd, 6-9).

Târîh-i Elfi'yi yazan ekibin üyelerine bakıldığında, Ekber Şah'ın eklektik, uzlaşmacı dini-kültürel politikalarını yansıttığı görülür. Bu kişilerden dördü İran'dan geldi. Bunlardan Nakîb Han babası ile birlikte Sünnî mezhebine aşırı bağlı olmalarından dolayı Şah Tahmasb tarafından sürgün edildiler (Anooshar, 2012, 224).³ Şîi olan Ebü'l-Feth Gilânî ve kardeşi Hümâm Gilânî de Şah Tahmasb'ın

³ Mir Gıyaseddin 'Ali bin Mir Abdüllatif bin Mir Yahya-i Seyfi Hasani Kazvini, Nakîb Han diye meşhurdur ve *Târîh-i Elfi* de Hicret'ten bir öncesinin olaylarını yazmıştır. Tabâtabâyî Mecd, 19.

hizmetinde bulunan babalarının, Şah Tahmasb ile ilişkilerinin bozulması sonucu hapse atılması üzerine İran'ı terk edip Hindistan'a geldiler. Diğeri ise Mîr Fethullah Şîrâzî'dir⁴ (Anooshar, 2012, 224). Hintli olan yazarlardan Abdül Kadîr Badâ'ûnî şair ve çevirmendir. Üç ciltlik bir tarih kitabı yazmış ve tam 11 kitabın çevirisini yapmıştır. Kendisi dindar bir Sünnî olarak bilinmektedir (Tabâtabâyî Mecd, 6-9). Hatta Ekber Şah'ın yardımcılarının onu İslam'dan uzaklaştırdıklarını ileri sürerek, izlenen bu dini-kültürel politikalara karşı ağır eleştirilerde bulunmuştur (Lal, 2001: 955). Diğeri İbrâhim Sîndî⁵ ve Molla Ahmed Tatavî'dir. Tatavî, Sünnî iken gençliğinde Şîliği benimsedi ve bir süre İran'da Şah Tahmasb'ın hizmetinde bulundu (Anooshar, 2012, 225).⁶ Bu kişi fanatik bir Şîi olduğu için Başta Badâ'ûnî olmak üzere onun gibi pek çok tutucu Sünnî'nin tepkisini çekti. En sonunda, önemli bir Sünnî Turani aristokrati olan Mirza Fulad Barlas tarafından öldürüldü. Onun bıraktığı yerden Âsaf Han lakabı ile anılan, Mirza Câfer b. Medî el- Zamân b. Aka Molla Kazvînî getirildi (Anooshar, 2012, 225).⁷ Görüldüğü üzere Ekber Şah'a sığınanlar farklı mezheplerdendi ve yaşadıkları yerlerde baskı ve zulme maruz kalmış kişiler idi.

Her ne kadar Şîilik büyük önem kazansa da Sünnî ulemânın da bu komisyonda yer alması hoşgörü ortamını yansıtması açısından önemlidir. Ali Anooshar, Ekber Şah'ın herkesi kucaklayan, tarafsız yönetim anlayışını *Târîh-i Elfi*'ye de yansıtıldığını ileri sürmektedir. Bu iddiasına örnek olarak, İran'dan gelen bir Şîi olan Cafer Bey'in Şah İsmail ve Yavuz Sultan Selim arasında meydana gelen Çaldıran Savaşı ve bu savaşın öncesi ve sonrasında gelişen olaylar ile ilgili diğeri Safevî ve Osmanlı kaynaklarının aksine, tamamen tarafsız bir dil kullanarak, olayları olduğu gibi yazdığını belirtmektedir. (Anooshar, 2012, 230-235).

Tabâtabâyî Mecd, bu kitabın yazarlarının dikkatli ve muteber insanlar olduklarını ve kendi şahsi müşahedelerini doğru ve değiştirilmemiş eserlere dayandırdıklarını ileri sürmüştür. Ayrıca, *Târîh-i Elfi yazarlarının* sonradan kaybolan pek çok el yazması ve belgeye başvurularının ve kaynakları değiştiren veya susmak zorunda kalan diğeri yazarlardan farklı olarak, kaynakları değiştirmeden ve yalanlamadan kullanmaları sebebiyle daha üstün olduğunu ileri sürmektedir. Bu görüşünü desteklemek amacı ile Hicri 13. yılda *İrtidâd ve ehl-i redde* meselesinin ortaya çıkması ile ilgili tarihsel olayların *Târîh-i Elfi* 'de tamamen farklı ve doğru bir şekilde anlatıldığını ileri sürmektedir (Tabâtabâyî Mecd, 12). Tabâtabâyî, bu kitabın yazarlarının farklı kaynakları birbirleri ile karşılaştırıp, titiz bir incelemeden sonra, dışarıdan bir müdahale olmaksızın kendi şahsi görüşlerine göre eserlerini yazdıklarını, ayrıca sadece bunlarla yetinmeyip, konuları ile ilgili rivayetleri ve bugün artık olmayan çeşitli kaynakları da kullandıklarını ileri sürmektedir. Yazar, Gazneli Sultan Mesud'un Selçuklular ile savaşının *Târîh-i Elfi*'de, Gaznelilere hizmet etmiş bir tarihçi olan Beyhakî tarafından yazılmış olan *Târîh-i Beyhakî*'den daha ayrıntılı, eksiksiz ve derli toplu anlatıldığını söylemektedir. *Târîh-i Elfi* 'de, Sultan Mesud'un katledilmesi ile ilgili

4 Mîr Fethullah Şîrâzî, Hz. Muhammed'in vefatından sonraki ikinci yılda olan olayları yazdı. Hicri 991 yılında Ekber Şah'ın yanına geldi. 993 yılında Ekber'in yanında *emînü'l-Mülkî* makamına getirildi ve aynı yıl içinde kendisine *izzedü'l-devle* unvanı verildi. Kendisi akli ilimlerden astroloji, geometri, nücüm ve remil, muhasebe, tılsımât ve büyü ilminde uzmandı. Tabâtabâyî Mecd, 19.

5 İbrâhim Sîndî hakkında Ali Anooshar sadece ismen zikretmiştir. Tabâtabâyî Mecd ise hiçbir bilgi vermemiştir.

6 Babası Nasrullah Fârûkî Tette şehrinin Hanefi baş kadısı (*kadî el-kuzât*). Molla Ahmet, İslam ilimleri, hadis ve fıkıh, babasından ve Hanefi İslam alimlerinden öğrendi, o da baş kadılık makamına getirildi. Ancak kendisi Hanefi mezhebini bırakıp Şîi olunca çevresi ile ihtilafa düştü ve Tette şehrinde ayrıldı. O Şîiliği seçtikten sonra 22 yaşında İran'a tıp ilmini öğrenmek için gitti. Orada önce Meşhed şehrine sonra da Şîrâz'a Kazvîn giderek, tıp, astroloji, fıkıh, hadis ve felsefe bilimlerini öğrendi. Şah Tahmasb'ın hizmetine girdi ve daha sonra ülkesine geri döndü. 20 Bîcâpûr'a hekim Fethullah Şah'ın yanına geldi. Burada onun yanında Emir Nizameddin ile birlikte hitap sanatı ve mezhepler tarihi üzerine çalıştılar. Fethullah Şah'ın yanında üç yıl kaldıktan sonra Fetihpûr Sîkrî'ye geldi ve Ekber Şah'ın hizmetine girdi ve *Târîh-i Elfi* 'yi yazmaya başladı. İslam'ın kurtuluşu ve Şîilik alemi için pek çok eser yazdı. Onun yazdıkları bazı tutucu Sünnîleri rahatsız etti ve Sünnî Mirza Fulâd Barlas tarafından hançerlenerek öldürüldü. Tabâtabâyî Mecd, 21.

7 Şair ve yazardı ve Ekber Şah ve Cihangir zamanında emirlik yaptı. Bu kişinin ataları Safevî Hanedanlığında Katip, hakimlik ve vezirlik gibi üst düzey görevlerde bulunmuşlar. 985 yılında amcası Ekber Şah'ın emirlerinden Mirza Gıyâs el-Dîn Ali Âsaf Han'ın aracılığı ile İran'dan Hindistan'a geldi. Önemli bürokratik görevlerde bulundu. Tabâtabâyî Mecd, 23.

Târîh-i Beyhakî'de ve diğer kaynaklarda yer almayan çeşitli rivayetlerin olduğunu iddia etmektedir (Tabâtabâyî Meed, 13).

Yukarıda verilen bilgiler ışığında, *Târîh-i Elfi*'nin yazıldığı ortam ve yazılış amacı, olayların farklı açılardan değerlendirilmesine ve kaydedilmeyen sözlü rivayetlerin yazıya geçirilmesine olanak sağladığı söylenebilir. İşte bu çerçevede, *Târîh-i Elfi*'de verilen bilgiler ışığında, Türk-Moğol tarihinin çok önemli kesitlerinden biri olan Hârizmşah Muhammed'in Abbâsî Halifesi Nâsır Lidînillâh ve Cengiz Han ile diplomatik ve askeri ilişkileri sonucu meydana gelen olaylar incelenecektir. Bu amaçla, bu konuda yapılan çalışmalarda yaygın olarak kullanılan tarihi kaynaklar da yazılanlar, *Târîh-i Elfi*'de yazılanlar ile karşılaştırılacaktır.

Hârizmşah Muhammed, Abbâsî Halifesi ve Cengiz Han arasında geçen olaylar ile ilgili anlatımlar

Bu döneme tanıklık etmiş olan Cüveynî⁸, İbnü'l Esîr⁹ ve Hârizmşah Muhammed'in oğlu Celâleddin Hârizmşah döneminde yaşayan Nesevî'nin yazdıklarının daha sonra kaleme alınan eserlerin ana kaynağını oluşturduğu söylenebilir.¹⁰ Timurlu devri yazarlarından olan ve Ali Şîr Nevâî'nin himayesinde yazan Mîrhând¹¹ ve Celâleddin Hârizmşah'ın hizmetinde çalışan ve hanedanlığa çok yakın olan Nesevî¹² dışında, yazarların hepsi Sultan Muhammed (1169-1221)'i suçlayıcı ifadeler kullanmışlardır. Onu, Abbâsî Halifesi Nâsır (1180-1225) ve Cengiz Han (1169-1227) ile olan ilişkilerinde bütün yanlış adımları atan, aklı ile değil hırs ve kibirle hareket eden birisi olarak göstermişlerdir.

Gerçekte ise, Sultan Muhammed'in Abbâsî Halifesi ve Cengiz Han ile yaşadıkları sorunlar genel olarak "bir ipte iki cambaz oynamaz" atasözünün tezahürüdür.¹³ Bilindiği üzere, Sultan Muhammed zamanında Çu havzasından Hind sahillerine, Kafkas dağlarına ve Bağdat civarına kadar olan bölgeler Hârizmşahların hâkimiyeti altına girmişti. Ülke, Sultan Sancar devri Büyük Selçuklu İmparatorluğu

⁸ Cüveynî, Atâ Melik (1226-1282), İlhanlıların büyük idarecilerinden ve devrinin en değerli münsi ve tarihçilerindendir. Ailesi Büyük Selçuklu, Hârizmşahlar ve Moğollar döneminde önemli görevlerde bulundular. Kendisi İlhanlı Devlet'inde vezirlik yapmış ve pek çok eser yazmıştır. En önemli eseri Tarih-i Cihangüşa adlı eseridir. Kendisinden sonra yazan pek çok İranlı ve Arap tarihçiye kaynaklık etmiştir. Fuad Köprülü (1997), Cüveynî, 'Alâ' al-Dîn 'Ata Malik B. Muhammed, *İslam Ansiklopedisi* (MEB), 249-254.

⁹ İbnü'l- Esîr 1160 yılında Cizre'de doğdu. Asıl adı Cezîre-i İbn Ömer olmasına rağmen, babasının lakabını taşımasından dolayı İbnü'l-Esîr künyesi ile anılmıştır. Musul Atabeyinin elçisi olarak pek çok ülkeye ziyaretlerde bulundu. Bir yandan da tarih çalışmaları yaptı. Kudüs'ün fethinden sonra 584'te (1188) Dımaşk'ta Selâhaddîn-i Eyyûbî ile görüştü ve Hittîn Savaşı'nın cereyan ettiği alanı gezen İbnü'l-Esîr, aynı yıl hükümdarın Antakya Prensliği'ne karşı düzenlediği sefere Musul askerlerinin yanında tarihçi olarak katıldı. Ardından Musul'a döndü ve ölümüne kadar hayatını Atabeg Bedreddîn Lü'lü'ün himayesinde geçirdi. İbnü'l-Esîr 25 Şâban 630'da (6 Haziran 1233) vefat etti. Abdülkerim Özaydın, İbnü'l-Esîr, İzzeddîn, C.21, İslam Ansiklopedisi (TDV), 26-27.

¹⁰ Bu eserlerin bazıları şunlardır: Kazvîni, Hamdullah Müstevfi (1387), *Nesevî-i Güzide*, 492-493, Kazvîni, Yahyâ b. Abdüllatif (1389), *Lub el- Tevârîh* 139, Fasihî, Hâfi (1386), *Mecmual Fasihî*, C.II, 763-768.

¹¹ Aslen Buhara'da oturan sâdâttan bir aileye mensup Buharalı bir aileye mensup olup babası Burhan el-Din Hâvand Şah B. Mahmud'un tahsil maksadı ile Belh'e gidip oraya yerleşmiştir. Tarik kitabı yazabilmek amacı ile o dönemde ilim adamlarını himaye eden Ali Şîr Nevâî'nin himayesine girmiş ve 1483'de en önemli eseri olan Ravzat al-Safa fi Sîrat el-Enbiyâ ve'l-mulûk ve'l-Hulefâ adlı eserini yazmaya başlamıştır. T. Yazıcı (1997), Mîrhond, C. 8, İslam Ansiklopedisi (MEB), 360.

¹² Nesevî, Horasanlı önemli bir bey ailesinin mensubu idi. Celaleddin Harzemşah'ın hizmetinde kâtib el-inşâ görevine getirildi ve onun bütün seferlerinde yanında yer aldı. Celaleddin 1241 yılında öldükten sonra, 1241'de *Sîrat al-Sultân Celâl el-Dîn Mengübürti* adı altında hükümdarın tarihini yazdı. Eserinde Sultan Muhammed'in 1217 yılındaki Irak seferini, hükümdarın çevresinde bulunan yüksek memurların anlattıklarına dayanarak yazıyor. C. Brockelmann (1997), Nesevî, C. 9, *İslam Ansiklopedisi* (MEB), 200-201.

¹³ Genel olarak tarihçiler Hârizmşah Muhammed'i suçlayan bir yaklaşım içine girmişlerdir ve bu kaynaklardan istifade ederek bu konuda yazılar yazan tarihçiler de bu görüşleri eserlerine yansıtmışlardır. Bkz. Merçil, 1991: 196, Kafesoğlu, 1992: 204-220. Köprülü ise Abbasi Halifesi karşısında Hârizmşah Muhammed'in haklı olduğunu ifade ederek genel çizginin dışına çıkmaktadır. Köprülü, 1997: 265-296.

genişliğine yakın bir imparatorluk haline geldi. Sultan Muhammed diğer İslam memleketlerini de imparatorluğuna bağlayarak “en büyük Sultan” olmak istedi (Kafesoğlu, 1992:199-205).

Sultan Muhammed elde ettiği başarılarla ve sahip olduğu büyük ordusuna dayanarak Halife'nin kendisini Selçukoğullarından üstün görmesini, ona göre muamelede bulunmasını talep etmiş fakat Halife bunu kabul etmemiştir (Cüveynî, 99-100/çev. 264). Cüveynî açıkça “Selçuklu ülkesi Halife'ye, Halife de Selçuklulara bağlı idi” diyerek Halife'nin bu davranışının altında yatan sebebi açık bir şekilde ifade etmiştir (Cüveynî, 100/çev. 264). Ayrıca Halife, Hârizmşah Muhammed'i incitecek ve kızdıracak işler yaptı. Örneğin, Bağdat'a aynı zamanda gelen Hârizmşah Muhammed'in ve İslamiyet'i yeni kabul etmiş olan İsmâîlî lideri Celâleddin Hasan'ın Hacca yolladığı kafilere farklı muamelede bulundu. Halife, Sultan Muhammed'in Hac kafilisine soğuk davranırken, Celâleddin Hasan'ın kafilisine büyük ilgi göstererek sancak verdi. Kendisini İslam'ı yaymak ve güçlendirmek adına büyük gayretler ve başarılar gösteren biri olarak gören Sultan Muhammed, henüz yeni Müslüman olmuş birine kendisinden daha çok önem verilmesinden çok incindi ve Abbâsî Halife'sine karşı kını arttı.

Bu olaydan çok incinen Sultan Muhammed, ülkesinde bulunan imamlara, Abbâsoğullarının hilafette hakları olmadığını, hilafetin gerçek sahibinin Hüseyin'in soyundan gelen seyyidler olduğunu ve gücü yetecek bir kimsenin bu adaletsizliği düzeltmesi gerektiği yönünde bir fetva çıkarttı. İlaveten, Abbâsî Halifelerinin Allah'ın yolunda yürümek ve gazalarda bulunmak konusunda isteksiz davrandığı, sınırlarını korumaktan aciz olduğu gibi gerekçeler öne sürerek Abbâsî halifelerini suçladı. Halife'nin Sultan Muhammed'in Irak'taki naibi Seyfeddin Oglumüş'ü Bâtini'ler eliyle öldürtmesi, Sultan Muhammed'in Bağdat'a hareket etmesi için önemli bir bahane oldu ve 100 bin kişilik bir ordu ile yanına halife yapmak için Seyyid Alâü'l-Mülk'ü Tirmizî'yi de alarak Bağdat'a doğru yola çıktı. Sultan Bağdat'a halifeye karşı savaşmak için Hemedân'dan yola çıktığında mevsim kış ve çok sert geçmekteydi. “Askerlerinin çoğu soğuktan yok oldu ve dört ayaklılardan ise eser kalmadı” (Cüveynî, 77-79/çev. 250251; Nesevî,16; İbnü'l-Esîr, 272-274; Kafesoğlu, 1992: 200-2002). Aynı zamanda bu kaynaklar, kutsal Abbâsî ailesine karşı gelmenin uğursuzluğu yüzünden Sultan Muhammed'in başarısız olduğunu ileri sürmüşlerdir (İbnü'l Esîr, 272; Cüveynî, 100/Çev.264; İbnü'l Esir, 274).

Mîrhând (1433-1498) ise Halife Nâsır'ın, yeni Müslüman olan Alamut İsmâîlîlerinin reisi Celâleddin Hasan'ın Hasan'ın adamlarından daha çok önem vermesi üzerinde daha ayrıntılı durarak, Sultan Muhammed'in bu seferde haklı olduğunu dolaylı olarak ifade etmektedir. Ayrıca yazar, Nesevî gibi Sultan Muhammed'in askerlerinin telef olmasını sadece olumsuz hava şartlarına bağlamış ve bunun ilahi bir cezalandırma olduğunu belirtmiştir (Mîrhând, 712-713; Nesevî, 21). Üstelik Mîrhând, Halife'nin Sultan'a elçi olarak gönderdiği Şehâbeddin Sühreverdî'nin, Sultan Muhammed'in elbisesinin ucuz ve başlığının ise değersiz olduğunu ve kendisine çok mütevazı davrandığı sözlerine yer vererek (Mîrhând, 713), diğer kaynakların aksine, Sultan Muhammed'in sahip olduğu askeri ve siyasi güçten dolayı kibirli davranan bir lider olmadığını ima etmeye çalıştığı söylenebilir.

Sultan Muhammed ve Cengiz Han

Sultan Muhammed, Cengiz Han'ın Pekin'i ele geçirmesi ve Altan Han'ı tabiiyetine alması haberlerinin doğruluğunu öğrenmek üzere 1218 yılında, Bahâeddin Râzî başkanlığında bir heyeti Çin'e gönderdi. Cengiz Han elçileri büyük bir ilgi ile karşıladı ve çok iltifat gösterdi. Cengiz Han kendi ülkesiyle İran arasında ticari faaliyetlerin temin edilmesi için Hârizmşah elçilerini bir fırsat olarak gördü. Cengiz Han Râzî'ye kendisinin Şarkın, Sultan Muhammed'in ise Garbin efendisi olduğunu ve Sultan ile dostluk kurmak istediğini belirtti. Cengiz Han anlaşma şartlarını tayin ve münasebetleri takviye maksadı ile

Mahmud'ül Hârizmi (Mahmud Yalavaç), Ali Hâce-i Buhârîve, Yûsuf Kenkâ-i Otrarî'yi, Sultan'ın elçileri ile beraber Hârizm'e gönderdi. (Nesevî, 28; Kafesoğlu, 1992: 229- 232).

Her ne kadar, her iki taraf özellikle aralarındaki işbirliğini güçlendirmek için hevesli görünseler de, Orta Asya'da hızla genişleyen ve güçlenen iki devletin birbirleri ile karşı karşıya gelmesi kaçınılmazdı ve anlaşmayı bozan taraf Harizmliler oldu. Sultan Muhammed'in akrabası olan Otrar Emiri Gayır (Kayır) Han'ın, Otrar'a gelen Cengiz Han'ın himaye ettiği 450 Müslümandan oluşan tüccar kafilesini öldürerek mallarına el koyması ile birlikte anlaşma bozuldu (İbnü'l Esîr, 251; Hândmîr, 648-650; Cûzcânî, 136-137). Yazarlar, Gayır Han'ın tüccarların servetine göz koyduğu için onları öldürdüğünü ileri sürdüler. Ancak, emri Sultan Muhammed'in vermesinden dolayı, onu öldürülen 450 Müslüman tacirin ve intikam için Cengiz Han'ın Otrar'a katlettiği binlerce Müslüman'ın esas müsebbibi olarak gösterdiler (Cüveynî, 80-81/251-251; İbnü'l Esîr, 251)

Otrar katliamını gerçekleştiren Cengiz Han'ı tamamen masum gösteren Yazıcızâde Ali (öl.1435)'dir. Eserini II. Murat (1404-1451) zamanında yazan Yazıcızâde Ali, Cengiz Han'ın bu olay karşısında büyük üzüntü duyduğunu, üç gün yemek yemeden, kimseye bir şey söylemeden durduğunu, sonra bir dağa çıkıp Tanrı'ya yalvardığını ve Tanrı'nın ona rüya yoluyla mesaj verdiğini ve Cengiz Han'ın da Tanrı'dan aldığı ilham ile Sultan'a savaş açtığını söylemektedir (Yazıcıoğlu Ali, 814-815).¹⁴

10. Bunlar yine kıldıklarundı Sefer / Yol itrâr'a irişmiş-idi meger
11. Ki anuñ Kir Han-idi hâkimi / Ki Hürüzşah'uñdı ol hâkimi
12. Bularuñ nazar kılb ahvâline/Tama' kıldı her birinüñ maline
13. Viribidi Hârüzşâh'a haber/ki bir nice mürted ü mel'ün ve har
14. Mubâlig na'im her birinde tamam/Budur haliyâ ihtişâr-ı kelâm
15. Ki fetvâ-yı muftî ve Hârüzmişâh /sözi-ile tâcirler oldu tebâh
16. Çün işitdi bu hâlî haykırdı Han/Kakımdan iki gözü töldi kân
17. Uymadı, üç gün yemekte yimedi/Daşı bir kimseye bir sühan dimedi
01. Çıķup bir yüce yire didi İy Hüzâ/ki sensin uludan ulu pâdişâh
02. Benüm gönlüme sen bir ilhâm kıl/Baňa bu haber senden i'lâm kıl
03. Degülem çü bâde-i rây-i haťa/Baňa kuvvet-i intikâm it'âta (Yazıcızade Ali, 814-815).

Halife Nâsır meselesinde olduğu gibi, Mîrhând ve Nesevî doğrudan Sultan Muhammed'i suçlayan bir tavır içine girmemişlerdir. Nesevî, Sultan'ın dayısının oğlu olan Gayır Han'ın bu tüccarların mallarına göz koyduğu için, Sultan Muhammed'e onların ticaret amaçlı değil, kendilerine lazım olmayan işleri öğrenmek için geldiğini beyan eden yanlıtıcı bir mektup yazdığını ileri sürmektedir. Ayrıca yazar, Sultan kendisi gelene kadar bu adamların hapsini emretmesine rağmen, Gayır Han'ın onları öldürdüğünü ileri sürerek, bu olayda Sultan Muhammed'in masum olduğunu iddia etmiştir. Hatta yazar, Cengiz Han'ın ona elçi yollayarak "bu olay sizin bilginiz haricinde oldu ise bize Eynal'ı (Gayır Han'ın gerçek ismi) teslim edin" diye haber yollamasına rağmen, Sultan'ın Cengiz Han korkusundan dolayı zihin perişanlığı ile bu elçileri idam ettirdiğini (Nesevî, 29-30) de ilave etmektedir. Mîrhând ise, kafiyelede yer alan Hintli bir tüccarın önceden tanıdığı Otrar valisi Gayır Han'a, kendilerini himaye eden Cengiz Han'ın gücünden dolayı, küstahça davranarak ona esas adı ile "İnalçık" (Eynal) diyerek hitap etmesi yüzünden bu sorunun ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Yazar, onun Sultan Muhammed'in annesi Türkan Hatun'un akrabası

¹⁴ Bu eseri yayına hazırlayan Abdullah Bakır, II Murad (1421-1451) döneminde eserini yazan Yazıcıoğlu Ali'nin, *Tevârih-i Âl-i Selçük*'ün büyük bir kısmının İbn Bibî'nin (öl. 1285'ten sonra) Farsça yazdığı el-El-Evâmirü'l-'Alâ'iyye fi'l-umûri'l-'Alâ'iyye'nin tercümesi olduğunu ileri sürmektedir. Bakır, XXV-XXIX.

olduğunu ve kendisine “Gayır Han” lakabı verildiğini ve “İnalcık” diye hitap edilmesinin yanlış olduğunu vurgulamıştır. İlâveten, İnalcık'ın Cengiz Han'ın tüccarlar ile ilgili isteklerini emreder bir üslupla ifade etmesinin Gayır Han'ı rahatsız ettiğini vurgulamaktadır. Mîrhând da diğer yazarlar gibi Otrar valisinin tüccarların ellerindeki malların çokluğunun onu cezbedtiğini kabul etmektedir (Mîrhând, 714). Ayrıca Mîrhând, Sultan'ın Bağdat seferinin zorlu şartları altında akıllı ve sağlıklı düşünememesinden dolayı tüccarların katli konusunda tefekkür etmeden karar verdiğini belirterek (Mîrhând, 714) yine Sultan Muhammed'i suçlayan bir tutum içine girmekten kaçınmaktadır.

Olayların *Târîh-i Elfi*'deki anlatımı

Târîh-i Elfi'de bu bölümü yazan kişi Molla Ahmed Tatavî'dir. Babası Hanefî mezhebine mensup bir kadıydı. Kendisi de babasının yolundan giderek kadı olmuş ve hatta baş kadılığa kadar yükselmiş, ama daha sonradan kendi isteği ile Şîliği benimsemiş ve İran'a giderek burada çeşitli alanlarda ilim tahsili yapmıştır. Yukarıda da belirtildiği gibi aşırı Şîî eğilimleri olduğu için dindar Sünnîlerin tepkisini almış ve Sünnî Mirza Fulad Barlas tarafından öldürülmüştür.

Diğer kaynaklardan farklı olarak, *Târîh-i Elfi*'de Abbâsî Halifesi, Sultan Muhammed ve Cengiz Han arasında cereyan eden olayları bir bütünlük içinde ele alınmaktadır. Bu bölümde, zaman zaman İbnü'l-Esîr'e ve Mîrhând'a atıf yapılmakta ancak atıf yapılan eserlerde olmayan pek çok bilgiye de yer verilmektedir. Yazar, Sultan Muhammed'in Halifeye saldırması için pek çok nedeni vardı ama en önemli neden Halife'nin Hârizmşahlara itibar etmemesi olduğuna vurgu yaptıktan sonra, Halife'ye saldırması ile ilgili diğer yazarlar ile yaklaşık aynı bilgilere vermiştir (*Târîh-i Elfi*, 3662). Yalnız *Târîh-i Elfi*'de Abbâsî Halifeliğinin, İmamların mal, mülk ve yetkilerini gasp ettiği ve Abbâsî Halifesi zulüm ve zorbalık yaptığını, kudretli birisinin halifeliği Abbâsîlerden alması gerektiği ile ilgili düşünceleri aşıl原因an kişilerin *ehl-i sünnet* olmadıkları belki de bu kişiler isnâaşeriyye oldukları ileri sürülmüştür. Sultan Muhammed'in bu meseleye meyil etmesinin onu kendi mezhebini bozduğu iddia edilerek, Şîlik ve Abbâsî Halifeliğinin meşruiyeti ile ilgili mesele diğer kaynaklara nazaran çok daha ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Ayrıca, Sultan'ın Bağdat seferinde başarısızlığa uğramasını, ilahi bir cezalandırma değil de, Nesevî ve Mîrhând gibi tabiat olaylarına bağlanmaktadır (*Târîh-i Elfi*, 3663). Yine, Ravzatü'l Sefa'ya dayanarak, Halife'nin, Sultan Muhammed'i Bağdat'a saldırmaktan vazgeçirmesi için gönderdiği Şeyh Şehâbeddin Suhreverdî'nin menfi bir cevap ile dönmesi sonucu endişeye kapılan Halife'nin Sultan Muhammed'i ortadan kaldırması amacı ile birini Cengiz Han'a elçi olarak gönderdiği bilgisine yer verilmektedir (*Nesevî-i Elfi*, 3664). Ancak *Ravzât'üs-Safâ*'da böyle bir bilgi bulunmamaktadır (Mîrhând, 711-712). Yazar, *Ravzât'üs-Safâ*'da belirtilmeyen bir olaya yer vererek, Mahmud Yalavaç'ın¹⁵ Halife tarafından Sultan Muhammed'i ortadan kaldırması amacı ile Cengiz Han'a gönderilmesi hadisesine tarihsel bir dayanak bulmaya çalıştığı söylenebilir.

Mahmud Yalavaç'ın, Cengiz Han'a Halife tarafından elçi olarak gönderilme iddiası sadece bu eserde yer almış ve ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Sultan Muhammed'in Seyyid 'Alâ el-Mülk Tirmizî ile Bağdat'a doğru geldiğini duyan Halife, büyük bir korkuya kapılarak, Hilafetin önde gelenlerini ve ayanlarını toplayarak, yaklaşan bu tehlikeye karşı kime sığınmalıyız, kimden yardım almalıyız? diyerek onlara

¹⁵ Thomas Allsen Mahmud Yalavaç ile ilgili şu bilgileri vermektedir: Türkçe konuşan bir Harizmlî idi. Hatta Mahmud Harizmlî olarak bilinmekteydi. O, profesyonel bir tüccar idi. Bartold'un ileri sürdüğü gibi Mahmud Bay ismi ile Kara Hitay Gür-qan, Chi-lu-ku (d.1213)'ın baş veziri olduğu akla yatkın olmakla birlikte kesin değildir. Mahmud Yalavaç ilk 1218'de Harizmlî Mahmud'u diğer Müslüman tacirler ile birlikte Hârizmşah Muhammed'e elçi olarak göndermiştir. Mahmud'un ne zaman Moğol hizmetine girdiği belli değildir. Bartold'un dediği doğru ise 1211'deki zamandan bir sonra, Cengiz Han'ın Nayman rakibi olan Güçlük Han'a Kara Hitay'ın ele geçmesi ile ortaya çıktı. Cengiz Han onu Harizmah'a elçi gönderdikten sonra, ona Türkçe elçi veya haberci anlamına gelen *yalavaç* lakabını vermiştir. Cengiz Han onu daha sonra, Çin genel valisi, oğlu Mesut'u da Türkistan genel valisi yaptı (Allsen, 1993: 122-135).

danıştı. Cengiz Han'ın azameti, gücü ve adaleti oradaki herkesin kulağına gelmişti. Mecliste bulunanlardan biri "Hârizmşah'ın öfkeli mizacını Cengiz Han'ın büyük gücünün ve heybetinin teskin edebileceğini ve bu fitne topluluğunun onun kılıcı karşısında duramayacağını" söyledi. Bu iş için akıllı ve itibarlı biri olan Mahmud Yalavaç'ın en uygun kişi olduğunu ve Cengiz Han ile yakınlaşmayı sağlayabileceğini ileri sürdü (*Târîh-i Elfi*, 3665). İçlerinden akıllı ve feraset sahibi olan başka birisi ise "bu mektubun ulaşması çok hızlı gidilse bile dört ay sürer, o zamana kadar Sultan Muhammed buraya ulaşmış olur. Sen bu mektubu götürecek kişiye refakat etmesi için gözcüler tayin ettin. Eğer bu mektup ele geçerse onun (Sultan Muhammed) sana karşı olan düşmanlığı daha çok artar. Ayrıca İslam'ı koruma yetkisini birkaç bin dinsiz kafire vererek Müslümanlar üzerinde güç sahibi olmalarına nasıl izin verirsiniz? Kâfirlerin dışarıdan gelerek Müslümanları istila etmesi şer'en ve aklen caiz değildir. Onlar buraya gelirler ise eğer, buraya yerleşirler ve halifelüğün şeriatına hürmet etmezler" diyerek, Halife'ye itiraz etti. Halife de cevaben, "Ey Nedim, son elli yılda Halifelğe bu denli saygısız davranan böyle bir iktidar ortaya çıkmadı, Harzemşah'ın saldırısı bizi böyle davranmaya itti" diyerek kararını savundu (*Târîh-i Elfi*, 3665).

Halife, Cengiz Han'a gönderilecek mektubun Sultan Muhammed'in eline geçmemesi için Mahmud Yalavaç'ın kafasının tıraş edilerek, mesajın şifreli olarak kafasına nakşedilmesini emretti. Mahmud Yalavaç, Hârizmşahlara yakalanmadan, Moğolistan'a gitti. Cengiz Han Halife'nin mesajını ileten Mahmud Yalavaç'a "Elinde gerçek bir kanıt var mı?" diye sordu. O da "Gerçek delil benim, ben mektubum" dedi. "Cengiz Han sen nasıl mektup oluyorsun" diye sordu. Mahmud Yalavaç da dedi ki "Emredin benim başımı tıraş etsinler çünkü mektup benim başımda." Cengiz Han çok şaşırıldı ve hemen bu adamın başının tıraş edilmesini istedi. Ve gördü ki adamın başında birkaç yazılmış satır var. Bu cümlelerin şifresi şu idi: "Cengiz Han Mâverâünnehir ve Horasan'ı alıp, Hârizmşah'ın başını koparsın. Onun (Sultan Muhammed) halka, köylüye ve şehir sakinlerine zulmü ve saldırıları dayanılmaz hale geldi ve daha iyisi istenmektedir." Cengiz Han bu nakışın gizli anlamı hakkında bilgi aldıktan sonra, Sultan Muhammed'i ortadan kaldırma ve memleketini itaat altına alma hayali dimağına yerleşti. Ancak daha önce Hârizmşah Muhammed ile kendisi arasında bir anlaşma olması ve yapılan bir anlaşmayı bozmanın kendisine uğursuzluk getireceğine olan inancı sebebi ile bu anlaşmayı bozma düşüncesi onu endişelendirdi. Harizmlilerin Cengiz Han'ın himaye ettiği 450 Müslüman taciri öldürmeleri ile anlaşmayı ihlal eden taraf kendisi olmadı (*Târîh-i Elfi*, 3666).

Mahmud Yalavaç'ın Abbâsî Halifesi tarafından Cengiz Han'a elçi gönderilmesi meselesi sadece *Târîh-i Elfi*'de yer almaktadır. Ancak muhtemelen Halife ve Cengiz Han arasında bir münasebet vardı veya Cengiz Han Asya'nın batısında meydana gelen gelişmelerle yakından ilgileniyordu. Zeki Velid Togan bu konuda şu görüşlere yer vermektedir. "Balcuvana'ya gelen islâmlar Harezmi Mahmud Yalavaç Karlıklardan danışmend, Merga'lı, yani Azerbaycan'lı Hasan ve bir de muhtemelen İran'lı Cafer idi. Bunlar değişik yerlerden gelmişlerdi. Çengiz onlardan Batı Asya'daki siyâsî durumu öğrendi. Asya'nın batısındaki ihtilâfları, Bağdat'daki Halife'nin vaziyetinin kötü olduğunu anlamıştı. Çengiz Harezmlilere karşı Abbâsî halifesiyle iş birliği düşündü. Belki o zamandan bir münasebet mevcuddu. Bu Müslümanlar hepsi bilgili kimselerdi" (Togan, 1969-1970:54). Zeki Velidi Togan'ın 1969-70 sömestri ders notlarında yer verdiği bu bilgiler ile ilgili kaynak göstermemiştir ancak Cengiz Han'ın Müslüman tüccarlar ile kurduğu yakın ilişkiler ve Dünya hakimiyetini planlayan bir liderin böyle bir girişimde bulunması tabii gözükmektedir. Üstelik, Halife Nâsır Lidînillâh'dan babası halife Müstazî-Biemrillâh 1194 yılında, Sultan Muhammed'in babası Tekiş'in Bağdat ordusunu yenip, komutanı olan veziri öldürtmesi üzerine, Sultan'ı ortadan kaldırması için Kara Hitay hanlarına ve Gur sultanlarına sık sık mektuplar gönderdi. Sultan Muhammed, Gaznin'i aldığı anda, Gurluların hazinesinde bu mektupları buldu (Cüveynî, 99/ 263). Abbâsî Halifesinin daha önceden benzer bir girişimde bulunması, Mahmud

Yalavaç olayının da gerçek olabileceğini akla getirmektedir. Ahmet Tatavî'nin aşırı Şîî eğilimlerinden dolayı böyle bir iddiayı ortaya attığı ileri sürülebilir ancak bu komisyonda Sünnîler 'de vardı. Tatavî öldürüldükten sonra yerine Şîî olan Câfer Kazvinî getirilmişti. Ali Anooshar'ın belirttiği gibi Cafer Kazvinî, Osmanlı-Safevî mücadelesini anlatırken tam bir tarafsızlık içinde anlatabilmiştir ki Çaldıran Savaşı'nın (1514) üzerinden henüz bir asır bile geçmemişti ve Safevîler Bâbürlülerin yakın müttefiki idiler. Eğer Ahmet Tatavî Mahmud Yalavaç'ın elçi olarak gönderilmesi meselesini Abbâsî Halifeliğine olan nefretinden dolayı uydurmuş olsa bile, yazdıkları o öldükten sonra düzeltilebilirdi. Bâbürlüler, Sünnî olan Turani emirlerin gücünü zayıflatarak yerli Hinduları sisteme dâhil etmek amacı ile Şîîliğe ve Hinduizm'e yakınlaşmaya çalışmışlarsa da öbür yandan herkesi kucaklayan "*sulh-ı küll*" evrensel barış prensibini de benimsemişlerdi. Ekber Şah'ın, Nasreddin Tûsî'nin "bütün dinler yaşanırken bazı doğruların yanında bazı yanlışlarda yapılabilir. Bu nedenle, dinler arasındaki ihtilafları desteklemek yerine onları anlamaya çalışmalıdır" görüşünü din politikalarında benimsemiş olması (O'hanlon, 2007: 889-923) yazarların kendi şahsi duyguları ile yazıp-çizmelerine engel teşkil etmiş olmalıdır. Bu nedenle, bu kişi Mahmud Yalavaç olmasa bile Halife Cengiz Han'a bir elçi göndermiş olabilir. Bu durum belki çok az kişi tarafından biliniyordu ve bilenler de içinde buldukları ortamdaki dolaylı bu meseleyi yazamamış olabilirler.

Bu eserde olaylar, taraflardan birini suçlayarak değil de olayların cereyan edişi bir bütünlük içinde verilmiştir. Bu bütüncül anlatım, Cengiz Han'ın ve Sultan Muhammed'in karşı karşıya gelmelerinin kaçınılmaz olduğunu bildiklerini ve birbirlerine saldırmak için fırsat kolladıklarını göstermektedir. Nitekim Mahmud Yalavaç'ın Cengiz Han'a elçi gönderilmesi olayını anlattıktan hemen sonra yazarın, "Bu mektup üzerine Cengiz Han'ın Hârîzmşah Muhammed'i ortadan kaldırma fikrinin dimağına yerleştiğini ancak aralarında yapılan anlaşmayı bozmanın kendisine uğursuzluk getireceğini düşündü" demesi, herkes tarafından bilinen bir gerçekliğin yazar tarafından açıkça ifade edilmesidir. (*Târîh-i Elfi*, 3666). Yazar bu görüşünü beyan ettikten hemen sonra, Cengiz Han'ın Sultan Muhammed'e gönderdiği mektubu ayrıntılı bir şekilde ele alarak, onun Sultan Muhammed'i kendisine karşı kışkırtmaya çalıştığını göstermeye çalışmıştır: Mektupta, Cengiz Han gücünü, askeri başarılarını ve muazzam servetini uzun uzun anlattıktan sonra, Sultan ile anlaşmak istediğini ve kendisinin Batı'yı doğru yayılma ihtiyacı olmadığını çünkü yeterince büyük bir hazineye sahip olduğunu belirterek, ona ticari işbirliği teklif etti. Ancak mektupta geçen "benim bugün senden daha aziz bir evladım (*ferzend*) yok ve bu da senin kulağına yetmişmiş (bunu biliyorsun)" diye bir cümle de kurdu (*Târîh-i Elfi*, 3666). Cengiz Han'ın Sultan Muhammed'e oğlum diye hitap etmesi kendisini ondan daha güçlü gördüğünü ve dolaylı olarak Sultan Muhammed'e meydan okuduğunu göstermektedir. Nesevî'de bu cümle "sizi sevgili oğlumdan daha aziz bilerek sizinle dostluk münasebetleri tesisini bir vazife bilirim," olarak geçmektedir (Nesevî, 28). Nitekim, Cengiz Han'ın elçilerinden biri olan Mahmud Yalavaç ile gizli bir görüşme yapan Sultan Muhammed, "Han kim oluyor da bana evladım (*ferzend*) diye hitap ederek, bana kendini üstün gören ve bana galebe çalan sözler söylüyor?" diyerek kızgınlığını ifade etti. Buna rağmen Sultan elçilere çok iyi davranarak, Cengiz Han'ın anlaşma teklifini kabul etti (*Târîh-i Elfi*, 3667).

Daha sonra, Harizmşah ülkesinden bir tüccar kafesi Moğolistan'a gitti. Tüccarlardan birisi elindeki kumaşları Cengiz Han ailesine değerinin çok üzerinde satmak isteyince, Cengiz Han buna çok hiddetlenerek onu hapsedirdi. Daha sonra Cengiz Han, bu tüccarı affetti ve tüccarların bütün ihtiyaçlarını karşılayarak onlara çok iyi davrandı (*Târîh-i Elfi*, 3668). Akabinde, Cengiz Han ile Sultan arasında savaşın çıkmasına sebep olacak o meşhur kabile Hârîzmşah ülkesinin sınır şehri olan Otrar'a geldi. 450 kişilik Müslüman tüccarlardan oluşan bu kabilede bulunan Hintli bir tacirin önceden tanıdığı Otrar valisini, Gayır Han ismi ile değil de "İnalçık" diyerek hitap etti. Mîrhând'un *Ravzât'üs-Safâ* adlı eserine dayanarak bu olayları anlatan *Târîh-i Elfi*'de Hintli tacirin Cengiz Han'ın gücüne dayanarak

böyle saygısız davrandığı görüşünü tekrarlamıştır (*Târîh-i Elfi*, 3669).¹⁶ Harezmlî tacirin Moğol imparatorunu dolandırmaya kalkması, Cengiz Han'ın himaye ettiği bir Müslüman tacirin Sultan Muhammed'in annesinin yakın akrabası olan bir valiye saygısız davranması, tüccarların kendi hadsizliklerinden ziyade, tarafların birbirini kışkırtma çabası olarak gözükmektedir. "Cengiz Han'ın dimağına Hârizmşah Muhammed'i ortadan kaldırma fikrinin" yerleştiğini gösteren diğer bir olayı ise Cüzcanî bildirmektedir. Yazarın, Hârizmşah Muhammed'in Cengiz Han'a gönderdiği elçilik heyetinde yer alan Seyyid Bahâüddîn Razi'den, Cengiz Han'ın elçilerin önünde, yanında bulunanlara "görüyorsunuz, benim büyüklüğümün ve padişahlığım öyle bir mertebeye ulaşmıştır ki güneşin padişahlığı kaybolmuş, benim huzuruma elçiler göndermiştir" diyerek aslında Cengiz Han'ın Sultan Muhammed'i kendisine karşı kışkırtmak için elinden geleni yaptığını göstermektedir (Cüzcanî, 2015: 136-137).

Görüldüğü üzere, diğer kaynaklarda bahsedilmeyen bilgilere yer verilmesi veya olayların daha detaylı ve bir bütünlük için anlatılması, Cengiz Han ile Sultan Muhammed arasında yaşanan olumsuz gelişmelerin, bir tarafın üzerine yıkılmadan, sebep sonuç ilişkisi içinde anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. *Târîh-i Elfi*'de olaylara daha tarafsız yaklaşılmasında şüphesiz, Bâbürlülerin Orta Asya ile olan bağlarının zayıflaması ve oradaki kaygı ve değerlerin onların gündeminden düşmesinin etkileri olmasının yanı sıra, Bâbürlülerin bu olaylarda adı geçen şahırlar ile ilgili duygusal bir bağ kurmadıklarını da göstermektedir. Örneğin, İbnü'l-Esîr Musul Atabey'inin hizmetinde çalışan bir bürokrat olsa da Bağdat ve Orta Doğu'nun önemli siyasi ve kültürel merkezleri ile yakın ilişkiler içinde olan birisi idi; Cüveynî bir İlhanlı veziri idi ve Cengiz Han'ın torunlarına hizmet ediyordu; Yazıcıoğlu Ali, kendisini Selçuklunun varisi gören bir Osmanlı müverrihiydi. Bir Hârizmşah bürokratu olan Nesevî dışında, sadece Mîrhând'ın Hârizmşah Muhammed'e daha olumlu yaklaşması belki de eserini bir devletin değil de Ali Şîr Nevâî gibi bir şahsın himayesinde yazmasından kaynaklanmaktadır.

Sonuç olarak, yukarıda bahsedilen yazarların verdiği örnekler ve burada Hârizmşah Muhammed'in siyasi ve askeri kariyeri çerçevesinde verilen karşılaştırmalı bilgiler ve değerlendirmeler ışığında *Târîh-i Elfi*'nin İslam dünyasında 1600 yılına kadar cereyan eden pek çok olay ile ilgili diğer kaynaklara kıyasla farklı bilgi ve yaklaşımları barındırdığı ve bu nedenle başvurulması gereken, bugüne kadar yeteri kadar incelenmemiş önemli bir kaynak eser olduğu söylenebilir.

Kaynak eserler

Cüzcanî, Minhâc-i Sirâc (2015), *Tabakât-ı Nâsirî; Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârzemşahlılar*, Ç. Erkan Göksu, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Fasîhî, Hâfi (1386), *Mecmual Fasîhî*, C.II, Seyyid Muhammed Nâci Nasırâbâdî, Tahran: İntişârât-Esâtir.

Cüveynî, Atâ Melik (1387), *Nesevî-i Cihângüşâ -i Cüveynî, Dove-i Moğul, Hârizmşâhiyân*, İsmâiliye, Dr. Mensur Servet, Tahran: İntişârât-ı Emîr Kebîr.

Cüveynî, Atâ Melik (1988), *Nesevî-i Cihângüşâ*, C. II, Ç. Mürsel Öztürk, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları:881.

Ibnü'l-Esîr, İzeddin, *El-Kâmil Fi't Nesevî, İslâm Nesevîi* (1987), Ç. Ahmet Ağırakça ve Abdülkerim Özeydin, İstanbul: Bahar Yayınları.

¹⁶ Bu konu hakkında Nesevî'de aynı bilgileri vermektedir. Muhtemelen Mîrhând da Nesevî'den alıntı yaptı. Bkz. Nesevî, 19-20. Ayrıca, *Elfi*'de Sultan Muhammed'in Gayır Han'ın isteğine uyararak Müslüman tacirleri katledilmesi emrini vermesini, ağır kış şartlarından dolayı uğradığı hezimetin etkisi ile bilincinin tam yerinde olmamasına (*kemâl-i dimâğ hoşki daşt*) bağlamaktadır. Ayrıca, "Eğer bir işinin bahtı harap olmaya yüz tutmuşsa, vebal almaya istekli olur" dizeleri ile Sultan Muhammed'in yaptığı hatanın kadere bağlı olduğunu ifade etmektedir (*Târîh-i Elfi*, 3669).

- Kazvînî, Hamdullah Müstevfi (1387), *Nesevî-i Güzîde*, Abdül Hüseyin Nevâî Tahran: İntişârât-ı Emîr Kebîr.
- Kazvînî, Yahyâ b. Abdüllatîf (1389), *Lub el- Tevârîh*, Mîr Hâşim Muhaddis, Tahran: Encümen-i Âsâr ve Mefâher-i Ferhengi.
- Hândmîr, Gıyâseddin b. Hâce Hümâddîn Muhammed(1370), *Nesevî-i Habîb'üs-Siyer*, c.III, Gıyas el-Din Hemâm el-dîn el- Hüseyinî & Muhammed Debîr Siyâkî, Tahran: İntişârât-ı Hayyâm.
- Mîrhând, Muhammed (1339), *Ravzât'üs-Safâ* C. IV, Tahran.
- Nesevî, Muhammed b. Ahmed (1934), *Celâlüttin Harezmsah*, Ç. Necip Asım, İstanbul: Devlet Matbaası.
- Yazıcızoğlu Ali (2009), *Tevârîh-i Âl-i Selçûk (Selçuklu Nesevî)*, Abdulllah Bakır, İstanbul: Çamlıca.
- Târîh-i Elfi (Nesevî-i Hezâr sâle-i İslâm)* (1382), C., I, II, III,IV,V,VI,VII,VIII, ed., Golâm Mirzâ Tabâtabâyî Mecd, Tahran: Şirket-i İntişârât-ı 'Ulumî va Ferhengi, 1382.

Kaynakça

- Anooshahr, A. (2014), Shirazi Scholars and the Political Culture of the Sixteenth-Century Indo-Persian World, *Indian Economic & Social Review*, 51 (3), 331-352.
- Anooshahr, A. (2012), Dialogism and Territoriality in a Mughal History of the Islamic Millennium, *Journal of Social and Economic History of Orient*, 55 (2/3), 220-254.
- Brockelman, C. (1997), Nesevî, C.IX, *İslam Ansiklopedisi* (MEB), 200-201.
- Dale, S. (2010), India under Mughal Rule, D. O. Morgan & A. Reid, *The New Cambridge History of Islam* C.III (s.266-314), Cambridge University Press.
- Fleischer, C. H. (1996), *Tarihçi Mustafa Âli; Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, Ç. Ayla Ortaç, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Foltz, R. (1998), Cultural Contacts Between Central Asia and the Mughal India, *CAJ* 42(1), 44-65.
- Hodgson, M. (1974), *Venture of Islam, Conscience and History in a World Civilization; The Gunpowder Empires and Modern Times*, c.III, Chicago & London: University of Chicago press.
- Iqtidar Alam Khan (Jan-Feb.2001), State in Mughal India: Re-Examining the Myths of a Counter-Vision, *Social Scientist*, 30 (1-2), 16-41.
- Kafesoğlu, İ. (1992), *Harezmsahlar Devleti Nesevî (485-618/1092-1221)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Köprülü, F. (1997), Hârizmşâhlar, C.V *İslam Ansiklopedisi* (MEB), 265-296.
- Köprülü, F. (1997), Cûveynî, 'Alâ' al-Dîn 'Ata Malik B. Muhammed C.IV, *İslam Ansiklopedisi* (MEB), 249-254.
- Lal, R. (March 2001), Settled, Sacred and All-Powerful; Making of New Geneologies and Traditions of Empire under Akbar, *Economic and Political Weekly*, 36 (11), 941-958.
- Merçil, E. (1991), *Müslüman Türk Devletleri Nesevî*, Ankara: Türk Nesevî Kurumu.
- O'hanlon, R. (2007), Kingdom, Household and Body History, Gender and Imperial Service under Akbar, *Modern Asian Studies* 41, (5), 889-923.
- Özaydın, Abdülkerim, İbnü'l-Esîr, İzzeddîn, C.21, *İslam Ansiklopedisi* (TDV), 26-27.
- Thomas, A. (1993), Mahmûd Yalavaç (?-1254), Mas'ûd Beg (?-1289), 'Ali Beg (?-1280), Bujir (1206-1260), I. de Rachewitz, H. Chan içinde, *In the Service of the Khan; Eminent Personalities of the Early Mongol-Yüen Period*, (s. 122-135) Harrossowitz Verlag.
- Togan, Z. V. (1970), *Umumî Türk Nesevî'ne Giriş*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Togan, Z. V. (1969-1970 Kış Sömestresi), *Çengiz Han (1155-1227)*.
- Yazıcı, T. (1997), Mîrhond, Cilt 8, *İslam Ansiklopedisi* (MEB), 360.